

УДК 34.343.2

О. С. Олійник
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінально-правової
політики та кримінального права
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

ВПЛИВ РІШЕНЬ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ НА СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СИСТЕМИ ПРИНЦИПІВ ПРАВА

Постановка проблеми. Активний розвиток суспільних відносин, що знаходить своє відображення в науковій, законотворчій, судовій та іншій діяльності, свідчить про дійсний неувяний вплив принципів кримінального права на подальше вдосконалення практики застосування вітчизняного законодавства про кримінальну відповідальність. Про це свідчить ряд рішень, прийнятих Конституційним Судом України, який був створений задля вирішення питань про відповідність Конституції України законів України та інших актів, здійснення офіційного тлумачення Конституції України тощо (ч. 1 ст. 147 Конституції) [1]. Значення останніх важко переоцінити, особливо з огляду завдань, поставлених перед ним Основним законом та законодавством про суддів та судоустрій. Вони визначають спрямованість розвитку вітчизняного законодавства.

Метою статті є дослідження рішень Конституційного Суду України задля встановлення ступеню їх впливу на подальший розвиток та становлення вітчизняної системи принципів загалом та системи принципів кримінального права зокрема.

Аналіз останніх публікацій. Проблематика принципів кримінального права сама по собі не так давно стала предметом досліджень вітчизняних та зарубіжних дослідників. Так, вивченню даного питання присвячували свої роботи такі вчені, як: П.С. Берзін, Я.М. Брайнін, П.С. Дагель, М.Й. Коржанський, В.М. Кудрявцев, О.С. Феценко та багато інших. В своїх працях згаді вчені торкались різних аспектів, які пов'язані, в тому числі, з існуванням, розвитком, класифікацією системи принципів права загалом та кримінального права зокрема. Водночас, ґрунтовно питання вивчення впливу рішень Конституційного Суду України безпосередньо на розвиток та становлення системи принципів права вони не торкались.

Виклад основного матеріалу. Так, Конституційний Суд України 11 червня ухвалив Рішення у справі за конституційним поданням 55 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України ст. 375 КК України (далі – Кодекс). Цим Рішенням Суд визнав неконституційною оспорювану статтю Кодексу. Нагадаємо, що згадана стаття передбачає кримінальну відповідальність за постановлення «завідомо неправосудного» ви-

року, рішення, ухвали або постанови. Спір виник через застосування в законі сполучення слів «завідомо неправосудного». Автори подання зазначили, що воно є оціночним, його зміст законодавчо не визначений, і це, на їх думку, що не забезпечує передбачності застосування оспорюваної норми Кодексу. Отже, на переконання народних депутатів України, стаття 375 Кодексу суперечить принципу верховенства права, що порушує вимоги низки статей Основного Закону України.

У Рішенні Суд стверджував, що «будь-яке кримінальне обвинувачення щодо судді має ґрунтуватися на приписах кримінального закону, що є достатньо чіткими, зрозумілими, однозначними та передбачними, за умови встановлення гарантій, які забезпечують незалежність судді при здійсненні правосуддя» (абз. 4 п.п. 2.6 п. 2 мотивувальної частини) та дійшов висновку, що «конституційні приписи щодо незалежності судді нівелюються внаслідок юридичної невизначеності ст. 375 Кодексу» (абз. 7 п.п. 2.6 п. 2 мотивувальної частини).

При винесенні рішення Конституційний Суд України також виходив із того, що в ст. 375 Кодексу не встановлено критеріїв, за якими можна визначити, який вирок, рішення, ухвала або постанова судді (суддів) є «неправосудними», а також не розкрито змісту сполучення слів «завідомо неправосудний», що уможливорює неоднозначне розуміння складу злочину, кваліфікацію якого здійснено за цією нормою.

На наш погляд, розглядуваним рішенням судом була здійснена певна маніпуляція законом про кримінальну відповідальність. Цей висновок ґрунтується не лише на тому, що Суд скасував кримінальну відповідальність по ст. 375 КК України через використання в ній оціночних категорій, які масово використовує закон, а й через незрозуміле відтермінування вступу в дію даного рішення.

Щодо останнього, послідовною, на нашу думку, є позиція судді О. М. Литвинова, який наголошує, що «обраний підхід стосовно встановлення у Рішенні строку втрати чинності оспорюваною нормою Кодексу є, щонайменше, помилковим, оскільки він не узгоджується з виконанням Конституційним Судом України специфічної функції –здійснення конституційного контролю з метою забезпечення верховенства Конституції

України, адже відтермінування втрати чинності статтею 375 Кодексу, що визнана неконституційною, фактично допускає подальше використання у правозастосовній діяльності з можливістю настання вказаних у Рішенні наслідків, а також інших негативних наслідків, які пов'язані із кримінальним переслідуванням» [2].

Що стосується оціночних категорій, то А. А. Малиновський з цього приводу зауважує, що це не що інше, як «узагальнення явищ і процесів правової дійсності, які фіксуються в законодавстві за допомогою вказівки лише найбільш загальних ознак явища чи процесу» [3, с. 268].

М.Ф. Лук'яненко пише, що «правові норми з оціночними поняттями, володіючи суб'єктивною варіативною складовою, залежністю від конкретних ситуацій, як би «добудовуються» особами, які їх застосовують у відповідній конкретній життєвій ситуації» [4, с. 47].

Я.М. Брайнін в свій час стверджував, що «включення в диспозиції кримінальних законів оціночних ознак в більшості випадків неминуче і необхідно». Подібну думку висловлював й В.Н. Кудрявцев: «Існування оціночних понять в законі неминуче» [5, с. 138]. Дійсно, норми права з оціночними поняттями володіють певними перевагами. Так, вони дозволяють враховувати динаміку зміни суспільних відносин, надають гнучкість правовому регулюванню суспільних відносин в різних галузях. Разом з тим, оціночні поняття не володіють достатньо ясним змістом і не приводять вичерпних ознак того чи іншого явища або предмета, а служать лише формою типізації будь-яких ознак або обставин [6].»

С. С. Алексеев писав, що оціночні поняття «орієнтовані на те, щоб судові органи конкретно, з урахуванням особливостей тієї чи іншої ситуації оцінили фактичну обстановку і конкретизували загальну формулу закону» [7, с. 105]. Правильною видається позиція, висловлена в науковій літературі, де зазначається, що для оптимального закріплення оціночного поняття в нормі права необхідно звернути увагу, перш за все, на існуючу практику тлумачення даного поняття галузевими юридичними науками, а також іншими науками (політологією, історією, філософією та ін.), що буде сприяти правильному і однаковому розумінню, а значить, і застосуванню даного оціночного поняття [6].

З продемонстрованих вище позицій вітчизняних та зарубіжних науковців, впливає, що використання оціночних понять в сучасному законодавстві необхідне, однак норми права, що містять оціночні ознаки мають як сильні, так і слабкі сторони. І це обумовлено правовою природою оціночних категорій. Дійсно, оціночні категорії узагальнюють типові ознаки явищ з тим розрахунком, що правозастосовні органи деталізують їх самостійно в межах конкретних правовідносин.

Повертаючись до розглядуваного нами Рішення Суду зазначимо, що в Київських рекомендаціях щодо незалежності судочинства у Східній Європі, про що згадується в окремій думці судді Юровської Г.В., на Південному Кавказі та у Середній Азії від 23-25 червня 2010 року, акцентовано на тому, що «судді жодним чином не можуть бути оцінені на підставі змісту їхніх рішень чи вироків (чи то безпосередньо чи то через вираховання відсотка скасованих рішень). Те, як суддя вирішує справу, ніколи не може бути підставою для накладення санкцій. Статистика щодо ефективності діяльності судів повинна використовуватись переважно для адміністративних цілей та служити лише одним із факторів для оцінювання судів (п. 28)» [2].

Таке бачення повністю відповідає законодавству низки європейських країн. Так, судді не несуть кримінальної відповідальності за винесені ними рішення відповідно до законодавства Англії, Ірландії тощо. В Італійській республіці, Республіці Словенія, Республіці Хорватія, Королівстві Швеція тощо судді взагалі не можуть переслідуватись кримінальним законом за діяння, вчинені у зв'язку із виконанням ними службових обов'язків, крім корупційних злочинів.

Згадані аргументи щодо незалежності суддів, їх неупередженості, самостійності, забороні втручання в їх діяльність з боку різних державних органів заперечень не викликають.

Водночас, останній згаданий нами аргумент щодо прийняття рішення про скасування кримінальної відповідальності вбачається більш переконаним, аніж виключення ст. 375 КК із розряду злочинів через використання в цій нормі оціночних понять. Не можна забувати, що кримінальним законом і законами, які регулюють будь-яку іншу суспільну діяльність використовуються поняття, категорії та терміни, які можуть мати кілька тлумачень. Викоренити таку практику й такі ризики при прийнятті законодавчих норм практично неможливо. На наш погляд, законодавець може лише спробувати вдосконалити в цьому напрямку законодавчу техніку, намагаючись звести до мінімуму використання останніх.

Так, в окремій думці судді Конституційного Суду України Саса С.В. стосовно зазначеного рішення говориться про те, що аргумент з приводу неоднозначності чи невизначеності оціночний понять можна застосувати до всіх оціночних положень Кодексу, у тому числі тих, у яких ідеться про «завідомість», «умисність» тощо, що, в свою чергу, може поставити під сумнів конституційність більшості положень Кодексу. Крім того, зазначає С.В. Сас, можливе зловживання будь-якою нормою права, навіть тією, яка сформульована максимально чітко, однозначно і не містить оціночних категорій [2].

Суддя Касмінін О.В. в своїй окремій думці наполягає, що «Європейська Комісія «За демократію через право» у Доповіді «Верховенство права», схвалений на 86-му пленарному засіданні, яке відбулося 25-26 березня 2011 року, вже зазначала, що одним із неодмінних елементів верховенства права є юридична визначеність (п. 41); юридична визначеність вимагає, щоб юридичні норми були чіткими і точними та спрямованими на забезпечення того, щоб ситуації та правовідносини залишались передбачуваними (п. 46).

Отже, поява та використання в кримінальному законі принципу юридичної визначеності призвела до перегляду положень діючого законодавства. Інше питання полягає в тому, чи призведе це до виявлення справжніх шляхів вдосконалення закону про кримінальну відповідальність?

Ще одне з рішень, яке має визначальне значення для вибору спрямованості розвитку вітчизняного законодавства, в тому числі кримінального – це Рішення Конституційного Суду від 26 лютого 2019 року про декриміналізацію ст. 368-2 КК, якою була передбачена відповідальність за незаконне збагачення.

«Конституційний Суд України дійшов висновку, що стаття 368-2 Кодексу не відповідає вимогам чіткості, точності й однозначності, а тому суперечить юридичній визначеності як складовій принципу верховенства права, закріпленого у статті 8 Конституції України», – йдеться у Рішенні Суду. Так, у своєму рішенні Конституційний Суд посилався на відому практику Європейського Суду з прав людини. У рішенні по справі «Санді Таймс» проти Сполученого Королівства № 1» (*The Sunday Times v. the United Kingdom* № 1) від 26 квітня 1979 року зазначалось, що «норма не може розглядатися як «право», якщо її не сформульовано достатньо чітко, що дає змогу громадянину регулювати свою поведінку» (п. 49). Також у Рішенні Конституційного Суду згадується про рішення Європейського суду з прав людини у справі «Солдатенко проти України» (*Soldatenko v. Ukraine*) від 23 жовтня 2008 року де вказується, що, коли йдеться про позбавлення свободи, надзвичайно важливою умовою є забезпечення загального принципу юридичної визначеності, а також наголосив, що п. 1 ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року не просто відсилає до національного закону, але також стосується «якості закону», вимагаючи від закону відповідності принципів верховенства права; при цьому «якість закону» означає, що у випадку, коли національний закон передбачає можливість позбавлення свободи, такий закон має бути достатньо доступним, чітко сформульованим і передбачуваним у своєму застосуванні – для того, щоб виключити будь-який ризик свавілля (п. 111) [8].

Тобто, розглядуване Рішення Суду теж апелює до згаданих нами вище положень практики Європейського Суду з прав людини та тих самих принципів права.

Щодо принципу верховенства права зазначимо наступне. До положення, яке визначає вказаний принцип дуже часто апелюють судді Конституційного Суду в своїх рішеннях та окремих думках. Так, суддя Касмінін О.В. стосовно Рішення Конституційного Суду щодо відповідності Конституції положень ч. 3 абз. 1, 2, 4, 6 ч. 5 ст. 141 Закону України «Про статус суддів та судоустрій» та положень п. 5 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» наступним чином використовує даний принцип для обґрунтування своєї окремої думки із вказаного питання: «в Україні визнається і діє принцип верховенства права, який вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовчу діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи рівності тощо». Далі суддя продовжує свою думку і визначає, що «одним з елементів верховенства права є принцип правової визначеності, у якому стверджується, що обмеження основних прав і свобод людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлюваних такими обмеженнями; тобто обмеження будь-якого права повинно базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки поведінки (абз. 3 п.п. 3.1 п. 3 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010)». Також суддя зазначила, що «одним з елементів принципу верховенства права є легитимні очікування». Далі по тексту суддя надала тлумачення цього положення, яке, на її думку, полягає «у тому, що органи державної влади, в тому числі законодавчий орган, повинні діяти узгоджено у сфері видання нормативно-правових актів і зміцнювати до них довіру шляхом запобігання прийняття необґрунтованих та свавільних рішень. Це пов'язано з тим, що суб'єкти права повинні передбачати свою правомірну поведінку і розраховувати на стабільність правового регулювання». При цьому Касмінін О.В. зазначає, що така позиція «не забороняє вносити зміни до законодавчих актів, але при цьому держава повинна дотримуватися розумного балансу між впевненістю осіб у існуючому правопорядку та інтересами публічної політики, для забезпечення яких вносяться зміни» [9].

У цій же окремій думці суддя надає й тлумачення принципу рівності і справедливості. Цей

принцип пов'язується ним з «вимогою визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній діяльності і неминуче призводить до сваволі».

Рішенням Конституційного Суду України від 17 березня 2020 року за № 5-р/2020 у справі за конституційною скаргою Татькова В.І. щодо відповідності Конституції України окремих положень ч. 5 ст. 190, п.1 ч. 1, ч. 3 ст. 309 КПК України надається наступне тлумачення принципу рівності громадян перед законом. Так, в абз. 2 п. 2.3 наголошується, що «гарантована Конституцією України рівність усіх людей в їх правах і свободах означає необхідність забезпечення їм рівних правових можливостей як матеріального, так і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод». Водночас, «гарантована Конституцією України рівність громадян перед законом означає рівну для всіх обов'язковість конкретного закону з усіма відмінностями у правах або обов'язках, привілеях чи обмеженнях, які в цьому законі встановлені». Також в цьому ж Рішенні Суд наголосив, що «рівність учасників кримінального провадження перед законом означає наділення їх рівними правами та рівними обов'язками щодо участі у кримінальному процесі та відстоюванні своєї позиції. При цьому поняття «рівні права», «рівні обов'язки» не можна ототожнювати з поняттями «однакові права», «однакові обов'язки». Права чи обов'язки можуть бути різними і залежать від статусу учасника кримінального провадження... Таким чином, рівність прав та обов'язків полягає в тому, що кожен з учасників кримінального провадження наділені правами і має обов'язки, визначені законодавством для його процесуального становища» [9].

Висновки. Таким чином, судді Конституційного Суду при винесенні рішень, часто апелюють саме до принципів права, практики Європейського Суду з прав людини. Трактуювання суддями таких положень переважно є правильним. Можна також відмітити, що як в науці, так і на практиці, згадані основоположні начала є взаємопов'язаними, тобто один принцип виходить з іншого, є його логічним продовженням, що знайшло своє відображення й в розглядуваних нами рішеннях.

Правильне розуміння та використання у рішеннях Суду принципів права, їх стабільність, з одного боку, та існування можливості для подальшого розвитку, з іншого, є основоположним елементом розбудови правової держави. Водночас, ми вимушені констатувати, що зміни, які вносяться сьогодні в кримінальний закон, мають переважно непослідовний, несистемний характер, від чого страждає вся система права України.

Окрім того, принципи права, в тому числі принципи кримінального права, нерідко використовуються суб'єктами законодавчої ініціативи для маніпулювання нормами права та, безпосередньо, суспільством.

Також відмітимо, що в учбовій літературі поширене наступне визначення норми права – це загальнообов'язкове формально визначене правило поведінки, забезпечене примусом з боку держави. Таке визначення містить, відповідно чотири ознаки (властивості) норми права, а саме: норма права має узагальнюючий характер, вона обов'язкова для всіх суб'єктів суспільних відносин; таке правило поведінки визначено за певними правилами юридичної техніки і приймається останнє у порядку, визначеному законом. Плюс, за дотриманням норми права «слідкує» держава в особі уповноважених на це органів, і в разі порушення норми, виконання (дотримання) останньої може бути забезпечене державним примусом.

Згадані нами ознаки норми права є загальновідомими та визнаними наукою протягом тривалого часу. Водночас, нами хотілося б звернути увагу на ці ознаки норми права з огляду на появу та можливість існування в праві такого принципу як принцип юридичної визначеності. Вважаємо, даний принцип, який вимагає, щоб юридичні норми були чіткими і точними та спрямованими на забезпечення того, щоб ситуації та правовідносини залишались передбачуваними, насправді є лише поєднанням таких властивостей норми права як її формальність та визначеність.

Література

1. Конституція України 1991 року зі змінами та доповненнями <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
2. http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/7_p_2020_1.pdf
3. Малиновский А. А. Оценочные понятия в законодательстве. *Законотворческая техника современной России: состояние, проблемы, совершенствование*: сборник статей. Т. 1 / под ред. В.М. Баранова. Н. Новгород, 2001.
4. Лукьяненко М.Ф. Оценочные понятия гражданского права: разумность, добросовестность, существенность. М.: Статут, 2010.
5. Кудрявцев В.Н. Теоретические основы квалификации преступлений. М.: Госюриздат, 1963.
6. Беляева О.М., кандидат юридических наук, доцент Казанский (Приволжский) федеральный университет, филиал в г. Набережные Челны, Россия Оценочные понятия и категории в российском праве URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otsenochnyeponyatiya-i-kategorii-v-rossiyskom-prave>.
7. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: опыт комплексного исследования. М.: Норма, 1999.
8. <http://www.ccu.gov.ua/docs/2627>.
9. http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/4-rp_2016_2.pdf.

Анотація

Олійник О. С. Вплив рішень Конституційного Суду України на становлення та розвиток системи принципів права. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню питання впливу рішень Конституційного Суду України на розвиток та подальше становлення системи принципів права загалом та кримінального права зокрема.

Як зазначається в науковій літературі, сьогодні існує доволі розвинена та розгалужена система принципів права, яка включає в себе загальноправові, спеціальні (галузеві), міжгалузеві, інституційні та міжінституційні принципи. Водночас, науковці в даному питанні все ще знаходяться у стані пошуку. За результатами проведеного дослідження встановлено, що при винесенні рішень Конституційним Судом України для обґрунтування своїх позицій останній апелює в першу чергу до положень Основного Закону України, практики Європейського Суду з прав людини та до системи принципів права. Цьому сприяє активний розвиток суспільних відносин, що знаходить своє відображення в науковій, законотворчій, судовій та іншій діяльності та свідчить про дійсний неувядаючий вплив принципів кримінального права на подальше вдосконалення практики застосування вітчизняного законодавства про кримінальну відповідальність. Так, авторка статті відмічає, що рішення КСУ не позбавлені певних неточностей та далекі від досконалості. Авторка переконана, що в деяких випадках при визначенні основоположних понять відбувається підміна останніх. І мова в такому випадку повинна йти не про принцип права, а саме про властивість норми права як такої. На перший погляд така думка може трактуватись як така, що йде в розріз, усталеній на даний момент, позиції вітчизняного законодавця по обраному ним шляху щодо євроінтеграції законодавства, яким визнається та активно використовується такий принцип як принцип правової (юридичної) визначеності. Водночас, така думка авторки, на її переконання, може бути пояснена з точки зору теоретичних положень науки теорії держави та права, яка надає не лише визначення поняття «норма права», але й детально описує властивості (ознаки) останньої.

Ключові слова: принципи кримінального права, принцип юридичної (правової) визначеності, рішення Конституційного Суду України.

Summary

Oliinyk O. S. The influence of the decisions of the Constitutional Court of Ukraine on the establishment and development of the system of principles of law. – Article.

The article is devoted to the study of the impact of the decisions of the Constitutional Court of Ukraine on the development and further development of the system of principles of law in general and criminal law in particular.

According to the scientific literature, today there is a fairly developed and extensive system of principles of law, which includes general, special (sectoral), inter-sectoral, institutional and inter-institutional principles. At the same time, scientists in this matter are still in search. According to the results of the study, when making decisions by the Constitutional Court of Ukraine to justify their positions, the latter appeals primarily to the provisions of the Basic Law of Ukraine, the case law of the European Court of Human Rights and the system of principles of law. This is facilitated by the active development of public relations, which is reflected in scientific, legislative, judicial and other activities and testifies to the real unimaginable impact of the principles of criminal law on further improving the practice of domestic law on criminal liability. Thus, the author of the article notes that the decisions of the CCU are not without certain inaccuracies and are far from perfect. The author is convinced that in some cases, when defining the basic concepts, the latter are replaced. And in this case we should not talk about the principle of law, but about the property of the rule of law as such. At first glance, such an opinion can be interpreted as contradicting the currently established position of the domestic legislator on his chosen path to European integration of legislation, which recognizes and actively uses such a principle as the principle of legal (legal) certainty. At the same time, this opinion of the author, in her opinion, can be explained in terms of the theoretical provisions of the theory of state and law, which provides not only a definition of "rule of law", but also describes in detail the properties (features) of the latter.

Key words: principles of criminal law, principle of legal certainty, decision of the Constitutional Court of Ukraine.